
❖

تاریخ ایران

دوره صفویان

❖

از مجموعه تاریخ کمبریج

ترجمه دکتر یعقوب آژند

فهرست

فصل اول دوره صفویان

۵۰۰ ر. رویمر

استاد بازنشسته تاریخ اسلام در دانشگاه فریبرگ

۷	برآمدن صفویان.....
۸	زمینه ظهور صفویان.....
۲۷	اسماعیل اول.....
۴۵	سیمای آغازین امپراتوری صفوی.....
۵۰	طهماسب اول.....
۶۷	اسماعیل دوم.....
۶۹	محمد خدابنده.....
۷۷	عباس اول.....
۹۳	صفی اول.....
۱۰۲	عباس دوم.....
۱۱۷	صفی دوم (سلیمان).....
۱۲۲	سلطان حسین.....
۱۳۵	بازماندگان صفوی.....
۱۴۲	دولت صفوی.....

فصل دوم

۴۰۰ م. سیوری

استاد دپارتمان خاورمیانه و مطالعات اسلامی، کالج ترینیتی، دانشگاه تورنتو

۱۶۱	نظام تشکیلاتی صفویان.....
۱۶۶	مرحله اول (۹۶۰-۹۰۷).....
۱۷۲	مرحله دوم (۱۰۳۸-۹۹۶).....
۱۷۵	مرحله سوم (۱۱۳۵-۱۰۳۸).....
۱۷۷	تشکیلات ایالتی.....
۱۷۹	نتیجه گیری.....

فصل سوم

مرحوم لارنس لکهارت

۱۸۱	تماس اروپائیان با ایران.....
-----	------------------------------

فصل چهارم

رانلد فریزر

مورخ شرکت نفت انگلیس

۲۱۹	تجارت در دوره صفویان.....
۲۱۹	۱- دوره متقدم صفوی.....
۲۱۹	الف - مقدمه.....
۲۲۰	ب - منطقه شمالی.....
۲۲۸	ج - منطقه جنوبی.....
۲۳۰	د - نتیجه گیری.....

۲- دوره سلطنت شاه عباس اول..... ۲۳۱

الف - مقدمه..... ۲۳۱

ب - سیاست نخستین..... ۲۳۲

ج - تجارت ایران در دهه دوم سده هفدهم..... ۲۳۷

د - حضور کمپانی‌های تجاری انگلیس و هلند..... ۲۴۰

ه - شاه‌عباس و تشویق تجار ارمنی..... ۲۴۴

نتیجه‌گیری..... ۲۴۷

۳- دوره متأخر صفوی..... ۲۴۷

الف - شاه صفی..... ۲۴۷

ب - تجارت دریایی با ایران..... ۲۴۹

(۱) کمپانی‌های انگلیسی و هلندی..... ۲۴۹

(۲) فرانسه و پرتغال..... ۲۵۵

(۳) کشتی‌رانی و تجارت محلی..... ۲۵۸

ج - تجارت زمینی..... ۲۶۱

۱- ترکیه..... ۲۶۱

۲- روسیه..... ۲۶۲

۳- آسیای مرکزی و هند..... ۲۶۴

د- راهها..... ۲۶۶

ه- تجارت..... ۲۶۸

۱- صادرات ایران..... ۲۶۸

۲- واردات ایران..... ۲۷۲

۴- سازماندهی تجارت..... ۲۷۴

۵- حقوق گمرکی و عایدات..... ۲۷۸

۵. ج. ج. وینتر

دانشیار ارشد پیشین در آموزش و پرورش، دانشگاه اکستر

فصل پنجم

علوم ایران در روزگار صفویان..... ۲۸۱

فرستادگان، سفرا و مبعوضان کاتولیک..... ۲۸۳

نجوم و علوم وابسته..... ۲۸۸

اسطرلاب..... ۲۹۵

علم مکانیک و فن‌آوری..... ۲۹۹

طب..... ۳۰۴

ب. س. امورتی

استادیوی مطالعات اسلامی، دانشگاه ژم

فصل ششم

مذهب در دوره صفوی..... ۳۱۱

فزایش..... ۳۱۱

شاه اسماعیل..... ۳۱۵

طهماسب و اسماعیل دوم..... ۳۲۱

نقطویان..... ۳۲۴

دوران شکوفایی عصر صفوی..... ۳۲۶

سید حسن نصر

استاد اسلام‌شناس دانشگاه تمپل فیلادلفیا

فصل هفتم

فعالیت‌های فکری، فلسفه و کلام..... ۳۳۵

احیای معارف مذهبی در دوره صفوی..... ۳۴۰

تصوّف در دوره صفوی..... ۳۴۱

نخبگان فکری و روحانی دوره صفوی..... ۳۴۴

شیخ بهاء‌الدین عاملی..... ۳۴۴

میرداماد..... ۳۴۷

میرزا ابوالقاسم فندرسکی..... ۳۵۲

(ملا صدرا)..... ۳۵۴

مجادلات اخباری - اصولی..... ۳۶۳

ملا محسن فیض کاشانی..... ۳۶۴

ملا عبدالرزاق لاهیجی..... ۳۶۶

قاضی سعید قمی..... ۳۶۷

دومجلسی..... ۳۶۸

حکمای دوره پیشین صفوی..... ۳۷۰

تأثیر مکتب اصفهان در هند..... ۳۷۱

ف. اشپوهلر

موزه هنر اسلامی برلین

فصل هشتم

قالیافی و نساجی..... ۳۷۳

۱- قالی‌ها..... ۳۷۳

قالیهای دوره تیموری..... ۳۷۳

قالیهای صفوی..... ۳۷۵

تاریخگذاری..... ۳۷۵

خاستگاه..... ۳۷۷

اصول ترکیب‌بندی..... ۳۷۹

قالیهای ترنجی «شمال غرب ایران»..... ۳۸۳

قالیهای «هرات» و «اصفهان»..... ۳۸۵

قالیهای گروه «سانگوشکو»..... ۳۸۶

قالیهای «گللدانی»..... ۳۸۷

قالیهای باغی..... ۳۸۹

قالیهای پرتغالی..... ۳۹۰

قالیهای ابریشمی..... ۳۹۱

قالیهای «لهستانی = پولونز»..... ۳۹۳

۲- منسوجات..... ۳۹۶

پارچه‌های تیموری..... ۳۹۶

پارچه‌های صفوی..... ۳۹۷

مجموعه‌های عمومی قالیها و..... ۴۰۲

رابرت هیلنبراند

دانشیار هنرهای زیبا، دانشگاه ادینبورو

فصل نهم

معماری ایران در دوره صفویان..... ۴۰۳

زمینه سیاسی معماری دوره صفوی..... ۴۷۳

کمیت و توزیع ابنیه دوره صفوی..... ۴۷۵

انواع ابنیه..... ۴۷۷

سالشماری ۴۸۰
 سبک ۴۸۳
 استادکاران ۴۹۰
 مقاومت در برابر تأثیرات خارجی ۴۹۱
 نتیجه گیری ۴۹۴

فصل دهم

هنرهای ایران در دوره صفوی ۴۹۶

فصل یازدهم

ذبیح‌الله صفا
 استاد بازنشسته دانشکده ادبیات، دانشگاه تهران

ادبیات ایران در دوره صفویان ۵۳۴
 زبان فارسی در دوره صفوی ۵۳۶
 نظم فارسی در دوره صفوی ۵۳۸
 نثر فارسی در دوره صفوی ۵۴۵

فصل دوازدهم

احسان یارشاطر
 استاد مطالعات ایرانی هاگوب کورکیان، دانشگاه کلمبیا، نیویورک

شعر فارسی در دوره تیموریان و صفویان ۵۵۰
 شعر در سده هشتم ۵۵۳
 عصر زرین طنز ۵۵۴
 شعر عرفانی ۵۵۵
 موازین و قرادادهای شعر غنائی ۵۵۶
 عشق متعال ۵۵۷
 عشق تجریدی ۵۵۷
 معشوق زن نیست ۵۵۸
 باده و باده‌گساری ۵۵۹
 تکریم میخانه ۵۶۰
 مقطع دوم: سبک هندی ۵۶۱
 قلمرو گسترده ادب فارسی ۵۶۱
 وحدت شعر فارسی در زبانهای مختلف ۵۶۳
 فراوانی شعر ۵۶۴
 ارزیابی همزمان شعر ۵۶۵
 ظهور سبک هندی ۵۶۶
 شعر سده نهم ۵۶۷
 دربار حسین بایقرا ۵۶۹
 ساخت و پرداخت معنی ۵۷۰
 ارزیابی جدید ۵۷۳
 اثرگذاری عمومی شعر سبک هندی ۵۷۵
 علت افول ۵۷۷
 تصاویر ۵۷۹
 کتابشناسی .....
 نمایه ۶۹۳

فصل اول

برآمدن صفویان

اسماعیل در تابستان سال ۱۵۰۱/۹۰۶ پس از پیروزی بر آق قویونلوها، وارد تبریز، تختگاه ترکمانان شد و بر تخت شاهی جلوس کرد. اسماعیل، بدین ترتیب، حکومت سلسله صفویان را در ایران برپا کرد که تا سال ۱۱۴۸ / ۱۷۳۶ ادامه یافت. او که پس از مرگ برادر خویش سلطانعلی، مرشد اعظم طریقت اردبیل شده بود، سرانجام قدرت سیاسی را که پیشتر پدر و جدش جانشان را بر سر آن باخته بودند، بدست آورد.

چه بپذیریم که این واقعه طلیعه تاریخ نوین ایران بوده و چه نپذیریم، بهر حال قطعاً دوره‌ای جدید آغاز شده بود. دستاورد تاریخی صفویان استقرار حکومتی مقتدر و دراز آهنگ، پس از فرارها حکومت بیگانگان در ایران و دوره‌ای از تجزیه آشفستگی سیاسی بود. با اینکه سلسله‌های پیشین ترکمانان یعنی قراقویونلوها و آق قویونلوها، با پیگیری اهداف ظاهراً مشابه برای مدتی کوتاه، زمینه‌های یک چنین دستاوردی را آماده و فراهم ساخته و تا حدی قابل اعتنایی هم بدان تحقق بخشیده بودند، ولی کامیابیهای آنها زودگذر و زمانمند بود. ترکمانان علیرغم پیشرفتهای نظامی و سیاسی که در اواخر سده هشتم / چهاردهم و نهم / پانزدهم داشتند و مثلاً توانستند استقلال خود را در مقابل همسایگان مقتدر چون عثمانیان، ممالیک تیموریان حفظ کنند و حکومت‌هایی جدید برپا دارند که نمونه آنها سلطنت جهان‌شاه و اوزون حسن بود، اما هیچ یک از حکام این دو سلسله نتوانست ساختار سیاسی پایائی درافکند. گویانکه حکومت اینها به درون سرزمین ایران کشیده شده بود، ولی از زاویه دید تاریخ ایران صرفاً تشکلهای سیاسی موقت و

۱- این تاریخ را گلاسن با قطعیت در Die Frühen Safawiden، ص ۸۵ ثابت کرده است.

زمانندی بودند که در مرزهای ایران و یا در آنسوی این مرزها شکل گرفتند. ایران تا زمان ظهور صفویان، شاهد ظهور حکومتی به اهمیت امپراتوری عثمانی و یا امپراتوری ممالیک مصر نبود. سلطنت صفویان بیش از دو سده، نظام سیاسی و سنت و فرهنگی کهن ایران را ادامه داد و در میان ملک و ملت ویژگی و مفهوم بی نظیری از ماهیت تاریخی را ترویج بخشید که پاره‌ای از آن تا به روزگار ما کشیده شده است. شاخص‌های ویژه آن عبارت بودند از: احیای سنت سلطنت، دستیابی به جغرافیای تاریخی ایران، ایجاد ساختار نظامی و سیاسی جدید، گسترش مذهب تشیع در مقام مذهب رسمی کشور، ایرانی کردن اسلام ایرانی، ترقی و تعالی زبان فارسی در زمینهٔ سیاسیات و دیوانیات در تاریخ جدید ایران، توسعه و تحول فرهنگی خاص که نقطه اوج آن در معماری مجسم شد (آثار آن هنوز هم قابل رؤیت است) و نیز نتایج چشمگیر در حیات فکری ملت ایران. اهمیت این سلسله تنها در تاریخ ملی ایران خلاصه نمی‌شود: صفویان بودند که ایران را وارد صحنه تاریخ جهانی کردند. برخوردها و درگیریهای آنها با عثمانیان و پیگیری سیاست اتحاد با قدرتهای غربی مفهوم جهانی داشت و در ارتباط مستقیم با تاریخ اروپای غربی بود.

زمینه ظهور صفویان

این اسماعیل، که بود و چگونه توانست در ایران روزگار خویش تأثیر بگذارد به گونه‌ای که این تأثیر هنوز پس از گذشت قرون متمادی همچنان محسوس باشد؟ شخصیت او برای مورخان مشکلاتی پدید آورده که با ارجاع به زندگینامه و تراجم احوال او به قدر کافی مرتفع نمی‌شود. این مشکلات مخصوصاً هنگامی که طایفه و تبار و فضای غریب فرهنگی نشوونمای او مورد اعتنا قرار می‌گیرد، دو چندان صراحت می‌یابد و ملموس و قابل درک می‌شود. پدر او شیخ حیدر و جدش جنید از شخصیت‌های بی‌باک و نمایندگان بلندپرواز طریقت صفویه بودند، طریقت گسترده‌ای که مرکز آن در اردبیل، از نواحی ساحلی جنوب غربی دریای خزر، قرار داشت. تاریخ نخستین این طریقت تا حدودی با تاریخ سایر فرق اسلامی فرق می‌کند، ولی تحول و توسعه سیاسی ایام اوج و عروج آن، بی‌نظیر و شگفت‌انگیز بود. این طریقت با نام مؤسس آن شیخ صفی‌الدین اسحاق پیوند خورد که دوران زندگی او (۷۳۵ - ۶۵۰ / ۱۳۳۴ - ۱۲۵۲) دقیقاً با

۱- نگاه کنید به کیسلینگ، "Aus der Geschichte des chalvetijje - Ordens": در جدول شماره ۱ کیسلینگ رابطه بین صفویه و سایر طریقت‌ها بررسی شده است.

روزگار امپراتوری ایلخانان ایران مقارن بود و شرایط آن روزگار از بسیار جهات، زندگی و کردار او را در خود فروگرفت و موجب تکوین آن شد.

این عصر، دوره خاصی از تاریخ اسلام را پدید آورده است. دین اسلام به لحاظ سیاسی و مذهبی با فروپاشی دستگاه خلافت بدست مغولان و زوال بالنسبه کامل همه مراکز قدرت شرق اسلامی، دچار بحران عظیمی شد؛ حتی موجودیت کامل آن به خطر افتاد. از اینها گذشته در بحبوحه این بحران پس از مجادلات کلامی متعدد و درگیریهای بی‌پایان بین فرقه‌های بدعتگذار قرون ماضی، امکان آشتی و سازگاری گروه‌های درگیر و برگشت به اصول اصلی دین فراهم آمد. نمی‌توان گفت از فرصت موجود بهره‌برداری کامل به عمل آمد: در اسلام حتی در این مرحله هم نوزائی واقعی و یا اصلاحاتی صورت نگرفت. ولی برخی اختلافات، دست‌کم در مناطق تحت سیطره مغولان، در مرحله دوم اهمیت قرار گرفت و مثلاً منشاء شکاف و اختلاف بین مذاهب چهارگانه و مخالفت شدید بین تسنن و تشیع (بر سر مسأله مشروعیت حاکم جهان اسلام) به دلیل پیروزیهای مغولان، اهمیت اصلی و بلافصل خود را از دست داد. الهیات رسمی که به دلیل فردگرایی‌اش، چندان محبوبیت و رونقی نداشت و زمینه سیاسی آن نیز محو شده بود، اهمیت و نفوذ و تأثیر خود را از دست داد. نوعی مذهب مردمی رونق گرفت و ویژگی‌هایش را فرامود که ظاهراً در ایام پیشین وجود داشت ولی به سبب خصومت مذهب تسنن از رواج و رونق بازمانده بود. این ویژگیها، عبارت بودند از مسائلی چون اعتقاد شدید به امر اعجاز و کرامات اولیاء و عرفا و رشد روزافزون زیارتگاهها و حتی تکریم و تقدیس علی(ع)، پسرعم و داماد حضرت محمد(ص). گرچه اعتقاد به ولایت حضرت علی(ع) یکی از اصول بنیادی مذهب شیعه است، در مذهب مردمی الزاماً چنین جنبه‌ای وجود ندارد، چون حتی مؤمنان سنی نیز به حضرت علی(ع) بعنوان امیرالمومنین احترام قائل هستند. عرفان اسلامی در همین دوره نیز که بسیار قبل از تهاجم مغولان شکوفا شده، ولی حال بسیار رونق یافته بود، جزو این ویژگیها بود. طریقت‌های تصوف که به عرفان اسلامی معتقد بودند، در ابعادی نامنتظر، رشد و توسعه یافتند. توده‌های مردم دلسپرده و سرسپرده شیوخ این طریقت‌ها بودند و فصول بعضی از آثار مذهبی که محسود علما و فقها و سبب رنجش و تنفر آنها بود، تعظیم و تکریم بعضی پیران طریقت را به نهایت فرا می‌نمودند.

از این نظر شیخ صفی یکی از شیوخ ویژه مذهبی و نمونه‌ای از اسلام مردمی و بسیار متفاوت با الهیات رسمی بود که مدافعان آن، زندگی او را آکنده از بدگمانی شدید فراموده‌اند. اما از باب دیگری بدو توجه نکرده‌اند: چون خاستگاه او در مقام عضوی از اعضای خاندان محترمی که نسلهای متوالی در اردبیل می‌زیستند هیچگونه همخوانی با سایر شیوخ مذهبی زمانه که معمولاً از